

ELEMZÉSEK A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC POLITIKAI KÖLTÉSZETÉRŐL

Az úgynevezett „kuruc versek” kérdése Thaly¹ közlései óta többé kevésbé napirenden van, mégis, az 1913-tól² lezajlott hitelességi vitán kívül igazán részletesen csak történészek foglalkoztak vele.³

Pedig már 1872-ben, Az Adalékok előszavában ezt írja Thaly :

„Ohajtandó lenne, ha akadna író, ki a kurucvilág költészetéről jelen gyűjtemény alapján aesthetikai szempontból is értekezne, viszonyítva azt más, régebbi korszakok költészetéhez.”⁴

Ugyanezt kívánja Erdélyi Pál is „Kuruc költészet” c. 1903-ban megjelent kiadványában. Ő már ad bizonyos fogódzót is e költészet értékeléséhez.

E régi költészetben az irodalomtörténetnek — a népiest voltaképpen történeti fejlődésében kell látnia. A „kuruc költészet” néven ismert versek népköltészetünk történeti részének⁵ a XVII.—XVIII. sz. érintkezése-kori részét adják.”

E meghatározás szerint tehát a kuruc költészet népköltészet, de történeti költészet, és ennyiben valamiképpen kapcsolata van az előző korok nem népi történeti költészetével. A kuruc költészet nem népköltészet ugyan, de a népköltészethez nagyon is közel áll. A következő fejtegetések egyik feladata éppen az lesz, hogy a fejlődést, a népköltészet és a történeti költészet valamilyen keveredését, verselemzésekkel kimutassa.

1936-ban jelent meg Varga Imre vitázáró tanulmánya a kuruc költészet hitelességéről, amely filológiai értéken kívül időtálló eszmei alapot is adott a kutatásnak.

Megjeli e költészet gyökereit :

1. a protestáns panaszdalokban — jeremiádokban, s ugyanakkor azt is bebizonyítja a „Midőn Adriánus Sion városából”⁶ c. versen, hogy a „politikai elem megvolt már a jeremiádokban is”.
2. beszél a vallásos elem háttérbe szorulásáról a prédikátorköltészetben : „Közvetlenül Rákóczi felkelése előtt a politikai sérelmek elfeledtetnek minden vallásos természetűt, a felekezeti érzést a nemzeti gondolat háttérbe szorítja.”
3. Megállapítja, hogy közel áll a végvári énekköltészet-hez : „A régi elemek között az új veszély meglátása jelenti a továbbfejlődést. Amint másfél évszázad esetleg szólamná koptatott, most újra megtelik igaz érzéssel, tartalommal.”
4. Külön csoportba sorolja a pasquillusokat,
5. a bújdosóéneket
6. és beszél még Balassi és a rajta keresztül érvényesülő humanista hatásról, amely „alászálló kulturális termék, egy meglehetősen sablonszerű dalforma, melyekben kuruc vonatkozást nem igen találunk, de annál többet a barokk-stíl dekoratív elemeiből, a humanista helyzetdalok motívumaiból, nyelvi kifejező sajátágaiból.”
7. „Népies termékről” a bújdosóénekeknél beszél, szoros kapcsolatban a szerelmes búcsúversekkel.

Tehát Varga Imre is azt állítja, hogy a kuruc költészet kapcsolatban van a megelőző történeti költészettel, és azt is megállapítja, hogy annak továbbfejlődéséből keletkezett.

Véleményéhez csatlakozik Vargyas Lajos is : „Kétségtelen, hogy a históriásénekekkel és a reformáció biblikus-vallásos énekköltészetével jellemezhető irodalom formában is jól elkülönül

¹ Adalékok, 1872.

² Vitaindító : Riedl Frigyes : Kuruc balladák IT. 1913., vitázáró : Varga Imre : A kuruc költészet hitelessége. ITK. 1936.

³ Thaly Kálmán, R. Kiss István, Esze Tamás.

⁴ Adalékok, XIII. l.

⁵ Az én kiemelésem.

⁶ EPhK. 1888 : 64. l.

a középkortól, s lényegében változatlanul nyúlik át a XVII. századba. Sőt, öröklődik a kuruc költészetre, a késői, XVII. századi énekkincsre is.⁷ Mint látható, az ún. „kuruc költészet” elemei nagyon messzire és igen sokfelé ágaznak.

Feladatunk nem annyira e versek tartalmi és formai forrásainak vizsgálata — minthogy ezt jórészt már elvégezték —, hanem inkább annak a bemutatása, hogy miképpen formálódott át a kész nyersanyag, hogyan vált és mért válhatott a kuruc korra annyira jellemző költészetté, miképp lehetett a magyar költészet egyik csúcsa.

Az elemzés megkönnyítése végett, felhasználva az előttem járók eredményeit, és belső érvek alapján a verseket típusokra osztottam, és ezek elemzéséből próbáltam következtetéseket levonni.

A megvizsgált verseket tartalmi és formai jegyek alapján két csoportra lehet osztani.

1. *Magyarországi az epikus* forma, amely az előző korok költészetének sajátosságait legjobban megőrizte;
2. *Erdélyiek* és keletmagyarországiak a *táncok*; és ezt a származásukat mondanivalójukon kívülről máig is továbbélő kifejezéseikkel, fordulataikkal, és ami nem kevésbé lényeges: versformájukkal, maguk a versek bizonyítják.

A magyarországi versek további típusokra bonthatók. Több-kevesebb határozottsággal meg lehet állapítani, hogy az énekek az előző korok melyik verstípusából fejlődtek.

A *magyarországi versek típusai* a következők:

1. *prédikátorköltészet*
2. *históriásénekek és lírai versek*
3. *vitézi költészet.*

Az elemzés céljára úgy válogattam ki a verseket, hogy világosan kimutatható legyen bennük típusuk egy vagy több fejlődési tendenciája.

Először is figyeljük meg a *kiindulópont* némely sajátosságát, amelyek már a Thököly szabadságharc előtt változásnak indultak, és végső formájukat, fejlődésük tetőpontját a Rákóczi szabadságharc korában érték el.

A *históriásének*, *prédikátorköltészet*, *vitézi ének* mind műköltői forma, s ha a verseknek van is köztük a népköltészethez, ez a tény csak színezi a verseket, alapvető jellegzetességükön azonban, hogy ti. műköltészetről van szó — nem változtat.

Azon kívül, hogy

— a *Tinódi-féle* *históriásénekek* állandó epikai formája van, amely az elbeszélő stílustól valóban az eposz elemeinek kibontakoztatásáig jut el, állandó kezdő és záróformulával stb.,

— hogy a *protestáns prédikátorköltészetnek* állandó *biblikus frazeológiája* van;

— s a *lírai végvári énekköltészet* magán viseli a *renaissance szemlélet* és *kultúra* emlékeit — van valami közös ezekben a versekben, amely a *gondolkodásmód*, a *kor* és az *irodalmi nyelv fejlettségének* valamennyire ható tulajdonságaiból adódik.

Ez pedig: a *gondolatok kifejezési módja*, a *mondatszerkesztés*, a *versmondatok*, a *versbeli kifejezőformák* s *művészi eszközök sajátossága*. *Bonyolult*, *többszörösen összetett mondatok*, *anakoluth*, *hasonlat*, *elliptikus szerkezetek*, az *elvonat*, *gondolati műköltészet sajátosságai*. Igen fontos forma a *közölés*, amely egyik legjellemzőbb sajátossága e költészetnek.⁸

Közölés már a legrégebb magyar versben is van (OMS.) és kimutatható az egész magyar költészetben. Végtelenen elszaporodik a mohácsi vész utáni, passzivitásra kárhóztatott időben a *históriákban*, ahol a kor *vérkeringésének* megfelelően a *gondolatok kinyújtózhatnak* ebben a kényelmes mederben. Szentesíti és jól kifejezi a *gondolatok kényelmes fodorását*, és a négy rím is könnyebben összetalálkozhat.

A *szabadságharc* kora ugyan átveszi ezt a *formaképletet*, de az *idők nyugtalanná válása* nyomán, a *politikai tudatosodás* arányában mind ritkábban használja.

A *tendencia általában ez*. De, mint minden fejlődés, ez sem egyértelmű. A *fellendülő* kor nem termeli ki nyomban a költészet adekvát formáját, sőt felcsapó erejével új, *virulensebb* életre kelti a régit. Így van ez a felsorolt csoportok mindegyikénél a *fejlődés első stádiumában*.

— A *régi életrekelése legfeltűnőbb* azokban a versekben, amelyekről először tárgyalunk, a *prédikátorköltészet utódaival*.

Élnek a régi típusú vers formái, *mondatszerkezeti különlegességei*, sőt *némely frázisai*, s csaknem szó szerinti idézetei is feltűnnek.

⁷ A magyar vers ritmusa. 1952, 135. l.

⁸ „A közölés versbeli elliptikus mondat szerkezet, melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a töle függőtől közrevétetik olyanformán, hogy míg azok egymással rimelnek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és verstani egységet.” (Horváth János: Egy magyar versbeli mondatképletről. Ny. K. 1909.)

A kor ilyen versei között egyik legszebb a *Rákóczi Ferenc buzgó éneke*.⁹
Művészi megformálása a kor legjobbjai közé sorolja. Már az első strofa meglepő mondat-szerkezetének hajlékonyságával. Egyetlen összetett mondat a négy sor, ahol az első és utolsó adja a főmondatot:

„Oh fölséges Isten, . . .
Senki teelődted nem bujhat rejtekben.”

A két pólus között sorakoznak a mellékmondatok:

—jelzői: „ki lakozol mennyben”
—majd határozói mellékmondat bontja ki, színesíti, szélesíti az előszó mellékmondat hely-határozóját:

„fényes mennyországban”

és egyben gondolatritmus megteremtője is lesz.

Majd ismét egy kétfelű is kötődő hasonlító mellékmondat:

1. „fényes mennyországban, mint királyi székbén”

2. „mint királyi székbén, — úgy ülsz és parancsolsz”

A szó szerkezetek közötti ravasz kapcsolat fűzi át meg át ezt a bonyolult strófát, amelyet a kettéosztott főmondat mégis egységgé kerekít.

Az egész verset jó szerkezetek változatos sora élénkíti:

Közöls: „Vajki sok ideje, hogy Isten ostorát
Szenvedtek méltán az ő nagy csapását”
„Bizony hát én is véremnek hullását
Nem szánom fejemet s életem fogyását.”

Ellipsis: „Magyar nemzet, kérlek, tekintsd meg magadat,
Vitéz módra teremt nagy híres voltodat”
„Özvegyek árváknak halld meg kiáltását,
Véneknek s ifjaknak sűrő könnyhullását.”

Vagy nézzük ezt a strófát:

Oh te angyaloknak ragyogó csillaga.
Édes nemzetemnek szerelmes anyja,
Édes nemzetemnek ki vagy pátrónája,
Hívlak segítségül néped oltalmára.”

—Belső tüze a lélektani alany megháromszorozásában nyilvánul meg, ahol az ismétlés egyben fokozatos emelkedés, és a negyedik sor állítmányával éri el érzelmi, kifejezési tetőpontját.

—A „*Cantio de Francisco Rákóczi*”¹⁰ c. versben a protestáns zsoldár emlékek kelnek életre.

„Kezdem verseimet szent segedelmedben”

(—Invokáció a prédikáció kezdetén: „A mi segedelmünk jöjjön Istentől. . .”)

„Mert én szűkölködöm segítséged nélkül”

⁹ A versek szövegét a Magyar Klasszikusok sorozatban megjelent „Magyar költészet Bocskaitól Rákóczig” c. kötet, Thaly: Adalékok II. Erdélyi Pál: Kuruc költészet c. kötete, az ITK. és az EPhK. megfelelő kötetei alapján vizsgáltam.

A vers szerzőjének Bádcis Ferenc — ITK, 1927 — magát Rákóczit tartja. A fenti adatokból kitűnik, hogy a vers szerzője jól ismerte a korábbi magyar költészetet, a hagyományos magyar verselési mód teljes birtokában volt. A vers 1703-ból való: nem tételezhető fel, hogy a fejedelem ilyen alapos magyaros műveltséggel rendelkezett volna.

¹⁰ Thaly Rákóczi versének tartja, pedig másutt (Emlékezem szegény Magyarországról), maga mosolyog, amikor grófnak nevezik Rákóczit, és éppen ezért sorolja a verset a népköltészethez. Ezek mellett is egészen szokatlan lenne Rákóczi szerzősége esetén, hogy a fejedelem magáról és Bercsényiről harmadik személyben beszél.

(—Ref. ék: 31. dics. Erdélyi énekeskönyvből)

„Szükölködünk nagy mértékben
Segedelem nélkül”
„Mint a szomju szarvas hideg forrás nélkül”

uo.: XLII. zsolt.:

„Mint a szép híves patakra,
A szarvas kívánczik”¹¹

Fontos és jellemző, hogy ezt a kuruckori verset eszmei és formai kötelék kapcsolja a magyar reformáció legharcosabb költőjéhez, Szkhárosihoz, aki kortársai közül legérzékenyebben reagált szociális kérdésekre.

Gondoljunk „Az átokról” c. versre (1547):

„Ha uradnak istenednek szavát nem fogadod,
Mit neked mond, parancsol, ha meg nem tartandod,
Reád szállnak rettenetes, veszedelmes átkok,
Im megmondom, azon kérlek, hogy meghallgassátok.”

A „Cantio” átkai meg sem közelítik a Szkhárosi-féle vers ótestamentumi erejét — már nincs rá szükség — a hagyomány azonban a politikai tendencia szolgálatába áll, és — ami nagyon jelentős — eszmeisége addig fejlődött, hogy az ember már magára vállalja a büntető isten szerepét. Jelentkezik tehát az elvilágiasodás tendenciája:

„Nem lesz büntetetlen, te hamis áruló.
Kézben akadsz, hidd el, nemzetünket rontó.”
„Ne szaladj előttünk, ha vagy igaz és jó.”
„Várhatod istenünk haragját fejedre.”

És ezzel együtt kibontakozik a versben valami új is: gondolatköre, panasza a népé: Itt már a nép beszél:

„Az nagy sarcoltató adót meguntátok”
„Majdan sós kenyeret ti enni nem tudtok”.

Találunk olyan fordulatot, amely csaknem azonos a Rákóczi László ballada néhány sorával.

„Hamis arbiterek mit futtok előttünk?
Rákóczi Bercsényi hiszen nem vétettünk.”

A fejlődés a népköltéssel mind közelebbi rokonságba hozza, végül csaknem teljesen azonosítja a prédikátorköltészetet.

Művészi síkon kifejeződik ez a versek szerkezetének lazulásában is. Logikai kapocs a tagok között alig van. Istenhez, a magyarsághoz, az árulókhöz forduló énekes reflexióinak sorozata, amit az epikus vers lírai forrása kovácsol egységgé. Erejét növeli és éppen ellentétessége által valami belső egységet ad a versnek, az egymás után következő részek ellentétessége, amit az istenhez-fordulás foglal egységes keretbe.

A vallásos líra régi formája tehát végső fokon alig elhatárolható rokonságba kerül a történelmi kezdettől fogva politikai költészet volt, de az uralkodóosztály költészeté, amely ugyan pozitív szerepet töltött be a maga helyén, de uralmának hosszúra nyúlt ideje alatt már kiaknázta lehetőségeit a politikában éppen úgy, mint a költészetben. Mindkét területen időszerű a hangváltás. A rendkívüli körülmények között is kialakult a polgárosodás valamiféle csírája, és megindul a demokratizálódás folyamata.

A jelenség természetesen itt sem új, eredete visszanyúlik még a Thököly szabadságharc előtti időre, amikor kiteljesedésnek indul a jelenségek formai következménye: a változás utolsó hulláma megbontja a történelmi hagyományos formáját.

A megkövült kereteket érzékenyebb anyaggal tölti meg, és mivel a forma nem fejezhet ki akármilyen mondanivalót, meghatározott hangulathoz, témához kapcsolja. A kor nem

¹¹ Szenczi Molnár Albert fordítása.

tíri a közömbösséget : a forma sem alkalmas bármilyen téma kifejezésére. Lassu folyásából természetesen következik, hogy a kor ilyen hangulatainak kifejezője lesz, a szomorú, kesergő zokogásé. Veszett csaták, a szabadságharc kudarcai oldódnak sirássá benne.

A jellegzetes kuruc históriásénekekben (A holdvilági és feketealmi harcról, A kolozsvári veszedelemről, Siralmas ének a szömörei harcról, Bezerédy búcsúzó éneke) sikerül a formabontás : amely a líra eluralkodására vezet a históriában. Ennek következtében kapcsolatba kerül és szétválaszthatatlan egységbe olvad a jeremiáddal. Az eseményközlést folytonosan megszakítják az elbeszélő lírai kitérései, közvetlen megszólításai.

Az elbeszélés lírizálódása a politikai tudatosodással, a nép felé fordulással egy időben válik uralkodóvá és a legfejlettebb versek a népköltézzettel kerülnek rokonságba.

Mi a lírizálódás magyarázata?

Ugyanaz, mint a demokratizálódás : bizonyos polgári fejlődés indul meg ebben a korban. A társadalmi és szellemi mozgalmakkal párhuzamosan kifejlődik az egyénben saját fontosságának tudata, és a renaissance hagyomány jó talajra talál. Akik mélyen átéli koruk élményeit, azokban ugyanazok a lelki hurok szólnak meg : s a kor költői egy új, lírai önkifejezési formát ; teremtenek meg.

A költő továbbjut önmagán, minduntalan megtalálja a kapcsolatot a községgel. Ez a jelenség abban is kifejezésre jut, hogy a líraiság személytelenül jelentkezik, hogy általános alanyt használ :

„Oh fölséges isten, ígyünk mire juta,
Esék rajtuk az isten ostora”

A közkeletű megállapítás, hogy a kuruc verseknek nincs szerkezetük, ugyan nem általános érvényű, a lírai históriásénekek esetében azonban igaz. Ez az a jelenség, ami által a históriásének-forma bizonytalanabbá vált — ugyanakkor azonban közelebb került a népköltészethez.

Vegyük szemügyre ezeket a jelenségeket „A holdvilági és feketealmi harcról” c. versben.

Az eseményeket epikus és lírai elemek váltogatásával mondja el a szerző. A história kerete éppen csak megvan a kezdő és záró strófa hagyományos formájában. Mégsem kelti ez a hallgatóban valóságos lazaság érzetét, mert az érzelmi telítettség ugyanakkor sodrást ad a költeménynek. Dinamikáját fokozzák a közvetlen megszólítások, feszültségét pedig a népdalladákra emlékeztető elbeszélő mód.

A sirató széles hőmpölygése megtelik a szűkszavú balladák fordulataival :

„Sűrű sötét gyászban Hóldvilág mezeje,
Sokakat boríta el az Katlan hegye,
Kiket elhullata ellenség fegyvere,
Hegyetlen pusztában rakásban temete.”
„Oh Uram, istenem, mi annak az oka,
Hogy nagy erős karod rólunk elfordula.”
„Szomorúságunkra termett Barca határ,
Kin hadat futtata minap körmös madár,
Boritott volna be az Katlan hegye bár,
Hogy soha nemzetünk ne látott volna bár!”

Ez a folyamat együtt jár azzal, hogy minél teljesebb a kor ábrázolása, annál többet tud magában egyesíteni az előző korszakok haladó tendenciáiból.

Itt is bekövetkezik — a költőiség növekedésével arányosan — az elnépiesedés : hiszen ezt jelzi a balladás hangütés, és részben a jeremiád (sirató) forma elterjedése is. Jellemzőek a népdalfordulatok :

„Oh szomorú, gyászban beborult esztendő,
Keserűség, bánat, búval teljes üdő”

Hasonló a kolozsvári veszedelemről szóló históriában :

„Oh szívet fonnyasztó szomorú esztendő,
Kinek minden része keserűséggel jó,
Édes nemzetünknek keserves jajt szerző
Sok édesanyáknak szíveket epszető”

(v. ö. „Hej, bura termett idő, ködnevelő szellő. . .” —népdal) De behatolnak a magas költői színvonalra jutott vitézi költészet képei is. Az eszmei tágulásnak megfelelően, gazdagítják a versek képtematikáját, szabadabbá, levegősebbé teszik.

Példaképpen vizsgáljuk meg „A kolozsvári veszedelemről való história” 3. strófáját

„Szerencse jobb szárnyán frissen repül vala,
Széjjel e világon kiterjedett vala,
Hírednek pálmája nevededik vala,
Feltetszett csillagod szépen fénylik vala.”

A strófa témája a magyarság híre — végvári költészet! — kifejezési módja is a végváriak jellegzetes renaissance stílusa.

A gyorsan terjedő hírről van szó. De a kifejezésnek milyen elvont, s mégis milyen plasztikus formájában!

Az egész strófa egyetlen metafora-sor. Két részből áll — ez a felosztás még a renaissance precieuse szakaszához kapcsolja — a mozgás lehetséges irányai szerint.

Az első a hosszanti: repül, kiterjed: jelentésáryalatai gyorsan és ellenállhatatlanul halad. S hogy még erőteljesebb legyen, a metaforák képi erejét használja fel. Bontsuk fel a hasonlatokat.

1. „Szerencse jobb szárnyán frissen repül vala” hadiszerencse = frissen repülő sólyom, mert mint az, frissen — gyorsan — repít

jószerencse = jó — jobb — a sólyom jobbszárnyán repül.

2. „Széjjel e világon kiterjedett vala” kiterjedett = mint az árvíz: lappangó kép (v. ö. Szigeti Veszedelem „gyors, mint az árvíz”)

A következő sorokban megváltozik a mozgásirány: a horizontálist most felváltja a vertikális:

3. „Hírednek pálmája nevededik vala” de a mozgás még mindig folyamatos, és a páлма meleg, derűs képét asszociálja a hallgatóban.

4. és végül:

„Feltetszett csillagod szépen fénylik vala”. Az utolsó sorban a mozgás minősége változott meg: a mozzanatos jelentésű „feltetszett” pontot tesz a strófa végére. Ezzel a könnyed, pillanatnyi mozzanattal lezárul a kép, a hír betöltötte az egész világot.

A hasonlatok nyomán, gyors egymásutánjuk miatt, összefüggő üde kép marad bennünk — hasonló az áldott szép pünkösdi idejéhez — amely a jóhír derűjét sugározza.

Ebben a strófában a „kiterjedett” szóból lappangó árvízképre következtem. Hogy valóban itt él ez már a szerző tudatában, igazolja a következő strófa. A földet *elborítja* a gyász, a siralom, és a harmadik strófában egyszerre felbukkan a tudat alatti kép:

„Nyomorúságoknak izetlen árvize
Rád tódul és megfojt...”

A nép bevonulása a politikába, azaz ennek művészi következményei „A szömörei harcra” szóló siralmas énekben bontakoznak ki legszebben. Ebben a versben a história — a történet — a jeremiádtól — az eseményeket kommentáló lírától — elválaszthatatlan.

Az egyesülésnek ilyen mértéke magyarázható a népköltészet közvetlen hatásával: is. A jeremiád, maga is ősi népköltési forma lévén, már ennél fogva is összeteláálkozhat az ősi, a nép legmélyebb rétegeit magávalragadó siratóval. Ugyanakkor — és ezért is tekintem a fejlődés csúcának ezt a verset — a líra tüze itt már megbontja a jeremiád végeredményben nyugalmas, azonos szótagszámú sorokból álló formáját. Sirása nem olyan végtelen, a hosszú és rövid sorok egymás után következése erőteljesebb lüktetést ad a strófáknak, a líraisággal összefüggő lelki aktivitás pedig keményebb, férfiasabb hangot intonál. A gondolatritmus nem lesz egyhangúsággá, a rövid sorok betetőzője vagy ellentéte, de mindenesetre nyomósítója a hosszú utolsó.

„Kiknek nem régenten kiáradott kedvek,
Ő ellenségekre vala bátor szívek,
Hogy értékek,
Megmaradjon fejek,
De változék gyászban borult szívek.”

Így, mivel minden strófa hangsúlyos külön egység, egyenlő időközű ismétlődésük strófák közötti ritmust ad.

Ennek a költészetnek alapja a népi tudatú szemlélet. Képeiben is ez nyilvánul meg. Természeti képek ezek is, mint az élőbbi versé. De itt magyar tájról, magyar gondolatokról van szó. A fent elemzett strófa költője pl. valószínű, hogy sohase látott pálmát, csak hallott, vagy olvasott róla, Az is élet, az is szín volt, de mennyivel élőbb ez, amely közvetlen népi élményből táplálkozik, mely még kétszáz évig fenn tudta tartani magát. A népélet képei közvet-

len politikai mondanivalót sugároznak. Igazi népi reneszánsz, megújulás, újjászületés ez, és jellegzetesen magyar: tökéletesen összeolvastva a reneszánsz örökséget hordozó végvári költészettel:

„Ugy hever az holttest az mezőkön széjjel:
Miként aratáskor sűrű kéve renddel,”
„Égi madaraknak, vadaknak gyomrai,
Megéhült ebeknek mardozó fogai:
Emésztői,
Löttek temetői,
Számton sok férgek megevői.”

(Ugyanez Balassinál:

„Sok vad s madár gyomra
Gyakran koporsója
Vitézül holt testeknek.”

[Katonaének]

v. ö. „El is eltemetnek az erdei vadak” — népdal.)

És, a népdalelemekkel keveredve, felcsendül a vitézi költészet hangja is:

„Piros vérrel
Festetnek ott széjjel.
Megárodtak, folynak sebességgel.”

Zrínyi hatását érzem a következő realiztikus strófában:

„Némelyet közölünk elevenen nyúztak,
Ágyúlövésekkel izéknént szaggattak.”

ami ezzel a népköltés csúcsain járó sorral záródik:

„Az sík mezők vérrel virágoztak.”

Amint látjuk, a prédikátorköltészethez hasonlóan a historiásének is tovább változott. A folyamatban két tényező játszott szerepet: a végvári és a népköltészet. Az idegen elemek behatolásával párhuzamosan felbomlik a hagyományos forma és a historiásének lírizátódik.

Végül ez a végvári és népi elemekkel gazdagított lírai historiásének egységbeolvad az ősi, szintén népi eredetű jeremiáddal.

A kuruc kor verseihez eszmei és hangütésbeli sajátosságaiban a végváruk lírai vitézi költészete áll legközelebb, mert az a kurucok felé mutató, a nemzetlévés szükségletét legjobban szolgáló társadalmi tendencián, nemesség és nép összefogásán épül.

E jövőbemutató, a Rákóczi-szabadságharc irányába hajló tendencia gyümölcse e költészet erőteljes hangja, plaszticitása, amelyet a végek élményei tesznek erőteljes, határozott, tudatos költészetté, így alakulhat ki üde, fiatalos frissességével egy időben bonyolult, formájában gazdag líraisága.

A végvári költészetre a líra a legjellemzőbb, mert itt vált lehetővé az egyén kibontakozása.

Itt harcol a nemesség, amely már magába szívta a reneszánsz kultúrát. A külföld polgárságának ez az ideológiája, amely a középkor kollektivitása helyébe az egyént, az üdvösség helyére a földi hírt teszi, éppen megfelelő talajra talált a végvárakban, ahol bizonyos polgárosodó tendencia érvényesült a katonaság összetételében, az élet rendjében és moráljában.¹²

Persze, a sajátos magyarországi körülmények között itt még csak alig kibomlott csirája van meg annak, ami Olasz- és Franciaországban már kibontakozott. De ez is elég arra, hogy az ott kivirágzott kultúra nálunk is megtalálja — a Mátyás után felbomlott életben is — tápláló talaját.

A kor legjelentősebb irodalmi művét Balassi és Zrínyi alkotja meg, és jellemző, hogy a kuruc költészetben, — amely népi költészet — lépten-nyomon az ő gondolataikra, az ő ki-fejezéseikre bukkanunk. Tudjuk, hogy Balassi és Zrínyi költészetének kibontakozását viszont a nép közelsége segítette.

A Rákóczi-szabadságharc idején ez a költészet is megváltozik. A kuruc szabadságharcok korában elterjed a műköltészetnek ez a formája, és a folyamat aztán olyan, mint ahogy az előzőekben lefestettük: vagyis műfaji keveredés, és a fejlődés iránya egy népi költészet.

¹² v. ö. Takács: Török — magyar bajviadalok.

A változás első stádiumára vegyük például a „*Descriptio Fortunae inconstantiae*” c. verset.

Jellemző, hogy tárgya a virtus, de a Balassi strófa és az alapvető lírai hangütés ellenére hosszadalmas történeti fejtegetésekbe kezd a históriák módján, és csak ezek után, mikor újból a virtusról kezd beszélni, kap ismét szárnyra, bontakozik ki költőisége.

A korábbi nemesi költészet legmagasabb politikai tudatossága jellemzi: a lírai és epikus elemek keveredése megfelel az idők változásának. Ennél tovább azonban nem jut: a népköltéssel közvetlen kapcsolatba nem kerül.

A mozgalom ereje itt a régi vitézi költészetet termékenyíti meg úgy, hogy csaknem eléri Balassi csúcsait.

A vitézi költészethez nemcsak formája, politikai mondanivalója fűzi, hanem ettől függő frazeológiája is.

„Te nagy úri hirrel
Fényesen tündöklő”

„Ékesszólás termeteivel felvirágozott Orpheus”¹³

(Felvirágozott = felékesített)

Hasonlóképpen a vitézi költészet fogalmai a „virtus” „viaskodik” „oroszlán” „tusakodik”.

Az egész harmadik strófa a vitézi bajvívásokon felépített kép:

„Szép dolog az virtus,
Drága ametistus,
Magában viaskodik.
Nardus oroszlánnyal,
Erő az illatal,
Egymással tusakodik.
De mint hold újsága,
Ennek ő jósága
Igenis nevededik.”

Bontsuk elemeire a képsort:

Virtus = drága ametistus

Ametistus = részegítést meggátoló kő (277. l.) M. K1. kiad. jegyz.

tehát:

Virtus = részegítést meggátoló dolog = tiszta, ékes, józan, kiváló marad általa az ember.

Nardus = illat – jóhír és! egymással tusakodva = kölcsönösen teremtik meg

Erő, oroszlán = erő, bátorság \ a virtust, mely az idő múlásával növekedik.

A strófában a rimelő és rimes sor egyben párhuzamos mondat szerkezet is, olyan ellipsis,

ahol a 3. sor az előző kettő lezáródása. A negyedik-ötödik sor képi chiasmus.

Zrínyi hasonlata már, mint metafora jelentkezik:

„Földön eláradott
S égbe is felhatott
Világi dicsőségek.”

Ugyancsak Zrínyire utal Mátyás emléke a 9. strófában.¹⁴

A katonák népszerű kockajátéka formálódik hasonlattá a 11. strófában:

„Az Magyarország sorsa
Változék s megfordult.
Villongó kockája
Vettetett s esett vakra.”

¹³ Szövegmagyarázat: Felvirágozott = felékesített
termet = természet (– „ter/em” ige származéka a „ter/mészet” és a „ter/met” egyaránt. Mindkettő a XV. sz.-ból. -mészet: XV. sz. e. Schl. Szj.; -met: XV. sz. m. f. Münch. K.) Bácszi: M Szf Sz

¹⁴ v. ö. Zrínyi Mátyás tanulmánya.

A hasonlat gyakori, de félelmissé válik a rövid kijelentő mondat révén, különösen a nem gyakorító, mozzanatos értelmű „villongó” jelző hatására: ezt ugyanis sujtó bárdal, karddal — pusztulással asszociáljuk.¹⁵

Különleges mondatszerkezetek:

Közölésképe: „Véren fundáltatott,
Országunk nyeretett”
Metonímia: „Magyarország sorsa
Mely nagy inségben nyögött.”

A költemény atmoszférája a 18. strófától kezd megint forrósodni, innen kezdve szárnyaló remekmű. A 18—19. stófa összefüggő egység. A virtust, amiről eddig beszélt, megszólítja.¹⁶

18. „Ébredj fel, magyar Márs,
Régi vitézi társ,
Bellona szeretője!
Vérszomjúzó Pallas,
Mintegy erős Atlas,
Nevek felemelője!
Árpád nemzetinek
S Attila véreinek
Ki voltál segítője:

19. Rákóczi Ferencsel
Bercsényi Miklóssal
Fordulj ellenségedre!
Hazádnak romlásán,
Ennyi pusztulásán
Gerjedj az vitézségre!
Skanderbégnek kardját
Sándor diadalmát
Szolgátsad segítségére!”¹⁷

Az első sor ritmusa:

/ - - - / . - / (3 + 3)

mintha riadót dobolna: hangsúlya kemény és a további sorokkal fokozódik:

/ - . - / . - // (az első ütem choriambus!)
(4 + 2) (2 + 4)

Ez a háromféle ritmuselosztás szabályozza a strófa menetét. A két szak feszültsége mondatszerkezetéből is ered.

Másfél strófa egyetlen hatalmas erejű felszólítás, egyetlen mondat, három egyenlő időtartamú előtaggal, lezáródása pedig már a következő strófába nyúlik át. Az előtagok tartalmilag is ritmikusak. (Gondolatritmus.)

A strófakezdő mondat felszólító, s ezt követi egy birtokosjelzős szerkezet, amit a rím a főmondathoz köt. A következőkben ez a birtokos-jelzői syntagma megismétlődik, — a kettő között csak jelöltség tekintetében van különbség.

A következő szakasz (egység) megújítja ezt a szerkezetet, amit a 3. sor ríme az elsőhöz kapcsol. Az utolsó rész felbontja az előtte levő szerkezetet, s a végső sor vonatkozónév-mása összefoglalja az előzőket. Ugyanakkor lélektanilag előkészít a gondolat befejezésére, amely a hosszú előkészítés után fortissimóként harsan fel. Mondatbeli kifejezése is rövid,

¹⁵ Szövegmagyarázatok:

8. str.: „Mert szintén az ember
Koporsóba szálljon” = mert koporsóba szálljon is az ember. — inverzió.
11. „Véletlen” = nem vélt, nem gondolt
12. „Fundáltatott” = alapított.

¹⁶ Általában emeli a verset a megszólítások sora: 1, 2, 6, 9, 12, 15, 18—19, 20—21, 22, 23. strófákban.

¹⁷ Szövegmagyarázat: magyar Márs = virtus
Pallas Bellona szeretője.

zsattanó. Rövid kijelentő mondat szerkezetisméltó gondolatrítmikus formában. Ezzel a befejezéssel a gondolat éppen úgy, mint a ritmus, lezárt, kiegyensúlyozott, tökéletesen megformált egység.

A 19. strófa a gondolatszakaszhetetőpontja. Harmadik sora a mondat lezárása : hirtelen, határozott, gyorsodrású sor, amit megosztás nélkül, egyfolytában mondunk ki. Méltó csúcs-pontja a feltörő gondolatnak. Végül megnyugvást, befejezést ad az utolsó két háromsoros mondat, ugyancsak belső gondolatrítmussal : hatását fokozza az utolsó sorok alliterációja :

„Skanderbégnek kardját
Sándor diadalmát
Szolgáltasd segítségre!”

Figyeljük meg a szerkezeten belül ezt a vitézi költészetre emlékeztető képet :

„Vérszomjazó Pallas
Mintegy erős Atlas
Nevek felemelője”¹⁸

A kép felbontása :

Ami magasan van, azt látja mindenki — akkor : mivel a jóhírt mindenki ismeri = látja, tehát magasan van.

Ami magasan van, valahogy odakerült, valaki odaemelte — a jóhírt harcban lehet megszerezni — tehát a harc láttatja azt meg = Pallás emeli fel.

Vagyis : Pallás a neveket emeli fel úgy, — a harc úgy teszi híressé az embert — ahogy a földet emeli magasra Atlas.

Következő egység a 20–21–22. strófa, amely gondolatában kapcsolódik az előzők-höz : a vitéségért most a magyar fiakhoz fordul.

Az első strófa uralma alatt a második célhatározói mellékmondat, a harmadik pedig ennek alanyi mellékmondata : tehát a strófák között az eszmei kapoccsal egy időben itt mondat-szerkezeti kapcsolat is van. Az első kettő jelzős szerkezetű megszólítás, a ráütő harmadik ismét eszmei és nyelvi, szerkezeti tetőpont. A felszólítás most már általános jellegű — „tétés-sék” — tehát a szerkezeti tetőpont eszmei csúcs jele ; a versszerző mindenkire kiterjeszti gondját, — mondhatnók : horgonyát a végtelenben veti meg — ezért záródik olyan erőteljesen a strófasor. Gondolati és mondat szerkezeti ritmus itt is párhuzamos.

Feltűnő az alliteráció, ez a magyar népköltészeti forma, amelynek kibontakozását majd az erdélyi táncoknál figyelhetjük meg :

„buzduljon bennetek”
„fogjon fegyvert kézben”

Az utolsó strófában az előzők hatalmas crescendójára csendes, nyugodt, tartotthangú befejezés következik. Gondolatrítmus csak az utolsó tagban van, az is halvány, a rímek zsűrűk, gondolatai egyszerűek, rövidek. Úgy zárja le a verset ez a nyugodt strófa, mint népdalt a két utolsó g hang.

Magávalragadó ez a vers. A hazaszeretet tüze hevíti át, robbantja hagyományos mondatait, alakítja, és viszi közelebb a népköltészethez ritmusát, az alliteráció színeit, teszi nemzetközi elemeit valóságosan magyarrá.

Itt a műköltészet olyan erőteljes népi megújulásával állunk szemben, amely azt soha nem látott magasságba emeli. Sőt, anélkül, hogy eredeti formáján változtatna, művészi formát ad az új költészet elemeivel gazdagítja, és megjelenik itt is az alliteráció, amelynek igazi kivirágzását majd az erdélyi táncokon figyelhetjük meg.

A lírai vitézi költészet korábbi formájához képest lényeges változás tűnik fel : a lírában kialakított forma epikus elemekkel kezd keveredni (a történelmi líra lírizálódásának fordított folyamata). A jelenség magyarázata az lehet, hogy a nemesség harca kiszélesedett, az egyéni virtus a közös küzdelembe olvadt.

A harcok idején a katonák bejárják az országot, és ennek nyomán gondolatban mintegy birtokban is veszik. Az élményből gondolatok, versmotívumok születnek, és végül versek, énekek sajátos szerkezettel, sajátos hangulattal.

¹⁸ Szövegmagyarázat : „mintegy” = itt : (úgy) mint egy — átmeneti forma a jelentésváltozás felé

A motívum az „Erdélyi” hajdú-táncban, a „Magyar városokról” és a „Kolozsvár veszedelméről” szóló énekekben teljesebben ki.

Kezdeti fokozaton van a Rácok veszedelméről és Szakmár megvételéről” szóló versben :
Itt még csak felsorolás :

„Örülhetsz, vigadhatsz
Híres Szakmár vára,
Körös, Marus határa,
Szantjób, Ecsed, Szeged,
Beszermény és Kálló
Gyula, Szolnok végháza,
Debrecen és Bihar
Számos tartománya :
Már rácság nem rabolja.”

A vers feltűnő mozgalmassága (igés szerkezetek, praesens historicumok használata) a Csinom Palkó és társa felé mutat.

Ugyancsak a Csinom Palkó elődje a „Ricsány főgenerális töredelmes gyónása.” A história keretében maradva a politikai tudatosságról beszél is, nemcsak érzi :

„Nem tudom én soha,
Mért küldött bennünket
A római császár”

(Mint Zrínyinél, az ellenségből nála is hiányzik a tudatosság.) Ricsány önleplezése, ami a gúny életét még fokozza, lendületes, erőteljes :

„Az isten nem adott kecskének nagy farkat,
Sem kondor disznónak unikornis szarvat
Tallalás és fallalás bagolynak hatalmat,
Hogy éppen elronthassa oroszlán táborát.”

Másik strófa egész közmondáshalmaz :

„Megilletjük immár az szép vitézséget,
Mint az bunta disznó az hajós szekeret,
Vagy mint az suta kecske az aranyperecet,
És az kullogó számár az bársony nyeret.”

Már tudatos *nyelvművész* : ezzel is közelebb kerül a költő az igazi „kuruc” költészethez, amelyben ez a tendencia is erőteljesen bontakozik ki.

Az általánosan éterinek ábrázolt Védasszony Máriát „győzhetetlen *asszonyiség*”-nak nevezi — felhasználván a szóhangulat és a mező — környezet — ellentétét.

Tréfás hangfestő jelzők fokozzák a vers csipősségét : — „tallalás és fallalás” ; — „bunta” — „suta” — „kullogó”.

Ebben a versben már egyesültek a vitézi és protestáns költészet, a históriásének elemei, így — ez a népi elem teljes uralomrajutása előtti utolsó állomás.

A vitézi költészet tehát következőképpen fejlődött tovább :

Politikai tudatossága népi tudatu politikává szélesedik a líra epikus elemekkel keveredik, s egészében a népköltészet felé tart. Ez a tendencia képanyagában és stílusában egyaránt érvényesül. Stílusa természetesen demokratizálódik, mert az egyén megtalálta kapcsolatát a községgel, s nemcsak a szép hírért névért, hanem a nép szabadságáért fog fegyvert.

A következő fejezetben azt fogjuk megvizsgálni, hogyan válnak uralkodóvá a fejlődés eddig tárgyalt tendenciái.

Miről volt eddig szó?

A nemesi-politikai és a népköltészet közeledik egymás felé. A korábbi irányzatok keverednek, és a politikai demokráciával párhuzamosan kibontakozik a formai népiesség tendenciája.

A korábbi szigorú verselési forma bomlásnak indul. Szerkezete meglazul, mondatai egyszerűsödnek, nyelve közelebb kerül a beszélt nyelvhez. És a versek mindig szebbek, mindig művészebbek lesznek.

Láttuk, hogy már a régi típusokhoz szemmeláthatóan közelálló versek is epiko-líra versekké fejlődnek ; népi társadalom- és természetszemlélet jellemzi őket, megjelenik a nép

pasquillus forma, az országjárás motívuma, s a magasrendű költészet egyik jellemző sajátja, a zeneiség.

Ezek az elemek leggazdagabban azokban az énekekben bontakoznak ki, amelyek az egész kuruc költészet egyik — és újabbik — ágát adják, az erdélyi—kelet-magyarországi versekben,

Az erdélyi versek, *táncok*.

Legelőször formájuk tűnik szemünkbe: az „Újmódi szokások” kivételével, melyet tartalmi szempontok alapján soroltam ide, valamennyi a Vargyas által tárgyalt kanasztánc variánsa. E hagyományos, az egész országban elterjedt forma feltűnő gyakoriságára kínálkozik a magyarázat: ideális volt ez az erőteljes, vidám, népi mondanivaló számára, s még elbeszélő-formaként is megállja helyét, azonkívül rendkívül sok variációs lehetőséget rejt magában.

Az alapformula a leggyakoribb képlet:

/4/4/4/2/

De még ennél is pattogóbb, spontánabb formára van szükség, mert a sor hosszú, míg a gondolatok frissen peregnek, oly mértékben, hogy egy sorba több is szorul. Ezért, vagy egyszerűen két sorba tördelik (v.ö. Csinom Palkó), vagy, mivel a rímelhetőség itt ritkább, mint amennyit a gondolatok bősége kívánna, a sorok egységét belső rímekkel megbontják, rendszerint három részre tagolva így a sort, amit vagy meghagynak egyvégtében, vagy külön sorba írnak. Az íráskép nem is fontos ebben a korban, hiszen sokkal inkább éneklük vagy mondják, mint olvassák a verseket.

Az öt vers, amelyről beszélni fogok, a kanasztánc öt változata.

Az alapsoron nem változtat semmit, és megtartja a négysoros strófát a „Magyar városokru!":

/4/4/4/2/ beosztással.

Ugyanezt az alapformát a „Kolozsvár a kuruc ostrom alatt” c. belső rímmel úgy módosítja, hogy rímekkel soronként három részre tagolva, tizenkét sorra bontható strófát teremt, ilyen rímeléssel:

a a
b
c c
b
d d
b
e e
b

A képletet csak kétszer ismétli meg, és belső rím nélkül töri két sorba a „Csinom Palkó”, így:

/4/4/
/4/2/

háromszor úgy, hogy az alapsort rímmel három: sorban két részre tördeli az „Erdélyi hajdútánc”

/4/4/	rímei:	a a
/4/2/		b
/4/4/		c c
/4/2/		b
/4/4/		d d
/4/2/		b

Végül a legbonyolultabb és legművészebb alkalmazási mód a „Magyarország Erdély hallj új hírt” kezdetű ének.

Szerintem a vers képlete a következő: (a 3—4, kettőbe tördelt sort egy sorba írom, minthogy ez a két sor együttvéve tart annyi ideig, mint a többi külön-külön: a jelölés így világosan feltünteti az időegyenlőséget.):

/4/2/2/1/	a
/4/2/2/1/	a
/4/4/4/4/	b b
/2/1/2/1/	ccc

(Az utolsó sor belső ríme bizonyíték arra, hogy ez az egy sor az előző kettő időbeli megfelelője.)

Ha helyes ez a ritmizálás, a kanásztánc forma újabb változatával van dolgunk. A 3.–4. sor beosztása :

/4/4/; /4/4/;

vagyis az összetartozó sor 16-os. Ezt az esetet pedig Vargyas, aki szélső határként a 15-öst veszi fel, nem tartja lehetségesnek (kiemeli, hogy a negyedik ütem *sohasem* négyes.)

Tétele logikusan következik a kiegyenlítőds heyes elméletéből : „a szó az elején a leggyorsabb, aztán a vége felé fokozatosan ellassul”¹⁹ — ez jellemző a sorokra is, ahol törvényszerű a 4 + maradéka tagolás, és az utolsó ütem sohasem négyes.

Mégsem ütközik talán ez a sor törvénybe akkor, ha tekintetbe vesszük a strófa szilárd szerkezetét. A három utolsó sort egy tagnak tekintve a lassulás a két sor között érvényesül, mégpedig — a nagy ellentét következtében — sokkal erőteljesebben.

A sorok fenti ábrázolásából látható, hogy négy egyenlő idejű tagról van szó, amelyek azonban szótagszámban különböznek egymástól. Így az egyenlő időt különbözőképpen töltik ki lassúbb és gyorsabb ütemekkel.

A ritmus önmagában is kifejező, erőteljes, határozott lüktetésével :

/!!!!/!!!!/

/!!!!/!!!!/

kijelentés, vagy fel-
szóltás, ami a következő sorban a végsőkön is túlgyorsulva sürgetővé vagy fenyegetővé válik,

/!!!!/!!!!/!!!!/!!!!/

az utolsó sor ütemeivel pedig

/!!!!/!!!!/

nyomatékot ad, és ezzel a gyors és
lassú sorok ellentéte folytán megnövekedett nyomatékkal zárja le, tetőzi be a strófát.

Ez az üde, erőteljes forma hordozója a fejlődés lezáródásaként keletkezett sem lírai, sem epikus versfajtának.

A versek *alapeszmeje* : a politikai öntudatra ébredt nép birtokába veszi az országot, és felelősnek érzi magát érte. Ennek megfelelően elterjed az *országjárás-motívum* és tovább fejlődik a *pasquillus* műfaja is.

Az *országjáró* versekhez tartozik az

Erdélyi hajdútánc,
Magyar városokrul,
Kolozsvár a kuruc ostrom alatt,

a *pasquillushoz* az

Újmódi szokások,

részben a Magyarország, Erdély hallj új hírt és a
Csinom Palkó.

A versek úgy keletkezettek, ahogy R. Kis István és Klaniczay Tibor gondolják, hogy t.i. adott dallamra költötték őket, — de meggondolandó, amit Vargyas ír:

„a ráhúzási gyakorlat azt mutatja, hogy már eredetileg sem gondolhatták a szövegeket egy meghatározott dallamra, hanem inkább alkalmazták valami megfelelő formára. További életük folyamán pedig többször cserélhettek dallamot, s ennek következtében maguk is megváltoztak, a dallamban is változást okoztak.”²⁰

Véleményem szerint abban, hogy e versek ilyen tiszta formája kialakult, igen fontos szerepet játszott a dallam, bár a „Magyar városokról” általam ismert két kótaváltozata és ez is igazolja Vargyas tételének helyességét — a szöveg- és nótaritmus között feltételezett kapcsolat lazaságáról tanúskodik.²¹

¹⁹ l. m. 191. l.

²⁰ l. m. 137. l.

²¹ a) Pálóczi Horvát Ádám: Ötödfélszáz énekek” Fennyen tartod a nagy órod”

b) Kovács Ferenc daloskönyve 1777. „Gunydal a labanc várán”.

Feltehető az is, hogy hosszú idő alatt, esetleg nem is egyetlen szerző írta őket; Pl. a „Magyarország Erdély... „-ről kimutatható, hogy szerzője az események nyomán ragaszt hozzá újabb és újabb sorokat, és ugyanez áll a „Kolozsvár a kuruc őrstrom alatt” c. versre is.

A *pasquillusok* egyik célja az, hogy a magyarságot ráébressze hibáira, másik az ellenség kicsúfolása: vagyis a hazafias öntudat élesztgetője mindkét esetben és elképzelhetetlen az eszmeiség magas foka nélkül.

Beszéltünk már Ricsány generális gyónásáról, amely a vitézi költészet leszármazottjának tekinthető. Alapvető különbség közté és e versek között a — formában is megnyilvánuló — szemlélet: ott a nemesség, itt a nép gúnyolódik.

A *pasquillusok* sokáig — még századokig — kedves témája a divat, a módi. A megjelenés megjelöli, jellemzi az embert, a külsőségek kifigurázása alkalmas arra, hogy kinek-kinek emberi értékét tegye nagytőlencse alá.

Érdekes megfigyelni, hogy a különböző nézőpontú versek hogyan vetik fel ugyanezt a problémát.

A nemes Palotsai „Nay módi”-ja, mely rokonságban van az említett verssel, kicsúfolja az elpuhult új időköt, de megbocsát, sőt örül, mert ezzel legalább közelebb jutottunk a német-séghez. Az „Új módi szokások” éppen ezt a nemzeti létet félti; egészen új szint képvisel a „Csinom Palkó”, ujjongó, szinte gyerekes fellengzésével, a labancokkal szembeállított nemzeti büszkeségével. A viselet a két szegénylegény beszélgetésében már a társadalmi ellentétek jelképe. Így a mező különbözősége ugyanazt a témát hol ilyen, hol olyan mondanivaló pontos kifejezőjévé teheti, anélkül, hogy a kifejezési formát különösen lényeges változás érne.

A szabadságharc korában ez a verstípus a humor eszközeit a népköltészetből — nagyotmondások, hasonlítások, szabadszájúság —, a hasonlatokat a nép életéből meríti.

Élettelen dolgot — élőhöz, magasabbrendűt — alacsonyabbrendűhöz hasonlítanak: „darulábú, szarkaorrú „dióverő pózna”, „békasütő nyárs”, „őszi keserű gomba”

Fontos a *nyelvi humor* feltűnése (népdalok!), ikerszavakat halmoz: „toldott-foldott” „tetves-reves”, „tátva-nyitva”.

Idégen nyelv csúfolódó utánzása:

„Mond verdót — áj Hergott”
„Mondja szörnyen: tauzin hunder”

Mindezek mellett népi képek, közmondásszerű sorok, fordulatok:

„Tudod-e, hogy rossz fűre hágtál,
Mikor kuruc bőrre vágyódtál”
„Amely veres tehenet fejtél,
Immár téged az elrugott.”
„Ott elüté tőled az ág”
„Porciónkkal ha laktál jól,
Egyék varjak ki hasadból”

És ebből a hetvenkedő, vidám hangulatból fakad, hogy az ellenséget, mint minden kor katonája gúnyvevekkel illeti: a német „tokos” (Ezt az elnevezést szótárában Bárczy a vértések páncéljával magyarázza (MSzfSz.) vagy jellemző ez az önbizalommal, az ellenség megvetésével teli sor:

„Sok lonc test, bokrot fest”

(Jelentése: bokrot díszít = holtakkal van tele a mező. loncz = loncsos = mocskos, lompos. A „loncz” más jelentése: lonccserje, bokor; valószínű, hogy a „loncz” magába-szívta mind a két jelentést, s egyaránt = loncbokor + loncsos ember. Igazán híven kifejezi a győzelmes kurucok mélységes megvetését a labancok iránt.)

Az *országjáró versek* előzményeivel már a „Magyarország Erdély”-ben találkoztunk. Megszemélyesített városokról van szó. Teljesen kibontakozott költőiség sugárzik a versek szemléletéből, a megszemélyesítések, hasonlatok, szókapcsolatok népies játékosságából.

„Diószeg is kérdi az urát”
„Örülj Tokaj, Kálló, Kisvárdá”
„Fordulj Pozsony, Győr, Komárom”

A Rókénczi-kor verseiben mintegy a nép veszi szemügyre a meghódított országot, veszi számba jó és rossz tulajdonságait. Ez a számbavétel játékos és komoly egyszerre: az „Erdélyi hajdutánc”-ban a tánc gondolatai szinte elválaszthatatlanok az országjárás képeitől:

„Erdély Lippa és Bronicska”
„Után Torda, ne hadd soha,
Tied az erszénye.”

„Megjárd lábom, megjárd” (t. i. a táncot is, az országot is.)
„Szépen járja, amaz fujja
Szépen Szeben vára.” (alliteráció)

A hazatért katona játékosan összekapcsolja a vendégséget, a jó lakomát országjáró élményeivel:

„Barassónak az külfala
Pogácsából rakva.”

Ugyanez a kép megvan, még továbbfejlesztett formában a „Magyar városokru”-ban is:

„Nagykomárom pogácsából vagyon felépítve”
Az házak is mind tejfellel vannak fejrítve,
Nagy bástyái szalannával vannak erősítve
A Dunával kőfalai vannak környülvéve.”

A népmese játékos, csalogató álmai ezek a képek a gazdag városról.

És mint a mesében a kövek, a szabadságharc tüzeiben életrekel az ország, ahogy megszólalhat a táltosparipa, most éreznek és akarnak a városok és folyók, s nemcsak az ember szereti a tájat, hanem az is viszontszereti őt. Az igazi hazaszeretet, az igazi honfoglalás boldogsága sugárzik a versből:

„Haja Tisza, haja Duna
Száva Dráva vize!
Mindeniknek, mikor árad,
Zavaros a vize.
Az német is, hogy általjött,
Meváltozott íze.”

Felméri hazája gazdagságát és szülőföldje szépségeit. A hazatalált ember öröme árad énekéből:

„Kis-Küküllő, Nagy-Küküllő
Gyönyörű folyása,
Nyárad vize, kedves íze,
Rózsa az illatja,
Bő terméssel határidat
Isten látogassa!”

De nemcsak tudatosság, népiesség, kitűnő ritmus jellemző ezekre a versekre; eltűntek a bonyolult versmondattani képletek, uralkodóvá válik az azonos mondatrészt megkettőző gondolatritmikus forma. Alig van inverzió, közöls.

És a költészet e fejlett, megtisztult fokán új, eddig alig felbukkant jelenség fejlődik ki, a *versszöveg zeneisége*.

Képzeljük el a jókedvű katonatáncot:

„Nem vagy hattyú, sem rossz fattyú (alliteráció, tiszta rím)
Kiálts hát egy hoppot!
Szájad mondjon, lábad járjon
Egy katonatáncot!”

A hangfestő szavak fülünkbe varázsolják a tánc ritmikus csoszsanásait:

„Toppants gyorsan, hadd csoszsanjon”

Az alliteráció játékos zeneisége áraszt el most mindent — a „Magyar városokul” torlódó, egymást túllícitáló alliterációi fel sem sorolhatók mind. Csak néhány mutatóba :

„Kőszeg készült kezefogni nyalka kurucokkal”
„Kincses Sopron kincses város”
„Télen-nyáron tele sárral Sárvárnak utcája”
„Kevély Pápa mint egy páva de nincsen orcája”
„Sem pediglen sárbul csinált sarampós kapuja”
„Tömösvár is Pétervárral víg-váarak valának”
„Szabad Szendrő szent a neve szentül is mondatik”

Az elképzelt, mérföldlépő csizmával száguldó mozgás a vers iramát is fokozza ; és még dinamikusabbá teszi a pasquillusoknál már megismert nyelvi tréfa is :

„Majre, csajre, Mulduváre
Fut havasalföldre,
Ungur, bungur, amaz rumuj
Sátorát fölszedte.”

Mondataik egyszerűek, rövidek, kerülnek a bonyolult alárendeléseket — ami az előző korszakokban olyan kedvelt volt — inkább használják az egyszerű mellérendelést, összefüggésben a vers egyszerűsödött szerkezetével, ritmusformájával.

Pedig ez a költőiség is a régi költészet talaján termett ; a végvári versek és a históriás énekek gyermeke, s az elődök vonásai jól felismerhetők szerkezetében, kifejezéseiben.

„Hol híred s fegyvered?”
„Mindenik oly serény, kemény,
Mint farkas, avagy sas.”
„Megyen, már mint búsult oroszlány”
„Fejét nyakáról levágák,
Koponyáját ebek rágák.”
„Vérit nyalják vizslák s ebek”
„Nem keres ő suhult is duskát”
„Ne sarcolj, csak harcolj.”

(Magyarország, Erdély hallj új hírt)

„Farkas neved, — de már szíved
Nyúlnál is inkább fél
Mert tokosok, nagy éh sasok
Által emésztettél.”

(Kolozsvár a kuruc ostrom alatt)

A népköltészet tehát politikai tudatosodása vagy inkább e tudat kiteljesedése, és a nép uralomrajutása nyomán eleven, művészi költészetet tudott megteremteni. Magábaölelt minden olyan tendenciát, amely a korábban kialakult költészetben haladó, használható és továbbfejleszhető volt, felépítette saját, magastokú költői kifejezőmódját, és népi játékoságával, zeneiségével a magyar költészet új, századokon át, és máig is ható tetőpontjait alkotta meg.

A *hanyatlás korszaka*, amely egymás után oltotta ki az emberek reményeit, ugyancsak megtermi a maga sajátos költészetét, amely a csalódást, reménytelenséget — tehát ismét azt, ami jellemző a korra, híven kifejezi.

Az elgyengült mozgalom felidézti azt az időt, amikor még gyenge volt ; a jövő kilátástalan, tehát a múltba fordul.

A magyarországi reformáció ereje, kapcsolata a forrósodó szociális mozgalmakkal hasonló az elgyengült kuruc-mozgalomhoz. Amint bekövetkezik a társadalmi erők gyengülése, ahogy mind reménytelenebbé válik a harc, úgy kerülnek ismét előtérbe a kor bizonyos verseiben a protestáns költészet elemei. Ahogy apad a cselekvési lehetőség, az érzések ellassulnak, eltompulnak. A tudat ilyen állapotban a múlt hagyományaihoz nyúl, hogy kifejezhesse magát. Természetes, hogy ismét feltűnnek és el is terjednek a korábbi idők költői formái ; a közösség ismét ezeket érzi sajátjának. Sokan kényszerülnek, mint a magyar történelem során nagyon sokszor, bujdosásra : megjelenik újra a *szegénylegény ének*.

Ez a típus már a Thököly-felkelés idején kibontakozott. Valószínűnek látszik, hogy a históriák és jeremiádok, tehát a népi ihletésű protestáns politikai költészet demokratizálódott és elvilágiasodott leszármazottja.

A szegény legényének közvetlen, szubjektív elbeszélő forma, amely azonban hagyományainak megfelelően, szubjektivitása mellett teljes egészében: szemléletével, világos, egyszerű kifejezési formáival a teljes népi kollektivitás szellemében fogant.

E versek írói szegénylegények — népi értelmiségi réteg — innen az elbeszélő mód történeti gyökerű sajátosságai, és az előforduló tudásközlő fordulatok.

Ennek a típusnak is két csoportja van — amely a korábbi kurucköltészet két ágának felel meg: a magyarországi és erdélyi. Sajátosságait egy-egy versen fogjuk kimutatni.

Magyarországi a „Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése”. Ismét négyesrímű 12-es, tele a régi költészetre jellemző stílusfordulatokkal, kezdőstrófától kezdve, a gondolat egyhelyben-topogásától az anakoluthtal összekapcsolt közölésig.

Miért érzem ezt a verset olyan szépnek, miért ragad magával a felező 12-es lassú hőmpölygése? Mert a versforma adekvát a mondanivalóval, a vers hangulatával; a gondolatritmus torlódása is a mozgalom megtorpanását fejezi ki művészi fokon. Ugyanakkor ez a forma erőt, nyomatékot is ad, amikor a strófák utolsó, negyedik sorában ráütésszerűen vonja le következtetéseit:

„A szegénylegénynek mégis volt kelletti”
„Ezért nincsen kedve sok szegénylegénynek”
„Szegénylegényeknek hogy lenne hát kedvek?”

Beszéltünk versmondattani különlegességeiről, amelyek a formán belül adják meg a kifejezés savát-borsát, teszik fordulatossá, élénkítik a verset. Ezt szolgálják az elmélkedést megszakító megszólítások is, amelyek hatásáról már beszéltünk.

Ilyen stílusesszókózzal, ilyen formában nem lehet hatástalan a vers bátor, okos figyelemzavaró hangja. Esztétikumának alapja az igazság ereje, az, hogy bátran, megrázó erővel tárja fel a valóság ellentéteit.

Ezeket az ellentmondásokat a kifejezés formája is érzékelteti.

Miután három sorban hű képet adott a valóságról, igazságtalanságaira a negyedik sor rövid, határozott antitézise derít fényt.

„Jól látod tiszteket mostan az országban,
Kiket nem tisztségben, de inkább rabságban
Tartani kellenék, s jártatni az vasban,
De ők mostan vannak fényes uraságban.”
„Nem olyan az ördög, amint ötlet írják,
Nem is mind magyarok, kik magokat vallják!
Idővel dolgai kinyilatkoztatnak,
Ki volt igaz híve az Magyarországnak.”

Logikai hangsúly és ritmusnyomaték együtt teszik olyan szuggesztív erejűvé a strófát. A vers esztétikai értékét az is növeli, hogy amit előbb egyszerű kijelentésnek, gondolatközlésnek szán (az egyszerű katonákat a cifrálnak, próbálatlan nemes tisztek háttérbe szorítják), néhány strófiával odébb szimbólummá emeli; nemcsak közvetlenül, közvetve is kifejezi a mondanivalót.

Eljut tehát oda, ahová többé-kevésbé minden nagy költői fejlődés: a gondolatok szimbolikus kifejezéséig.

„De hogy az báránypőr már párducává vált,
Az hátibőrnek is becsületi leszállt.”

Szépek a versben a vitézi költészet hagyományainak növekedett képek.

Már a keretstrófa széles látókört nyitó szemlélete, mely lélekzetvétele biztosítja az egész vers levegősségét. Rokonságban a vitézi költészettel, a népmesék emlékeztet:

— Volt egyszer két szegénylegény, kik nagy búsultukban elindulván egyszer, a széles határban, végtelen harmatos zöld mező közepén, fényes kék ég alatt, ebben a nagy tágasságban árvának érezvén magukat, sírván, panaszkodni kezdenek egymásnak:

„E két szegénylegény igen sopánkodnak,
Megállván mezőben, így panaszkodnak.”

És a szegénylegény népmesei hőssé nő:

„Mert az ellenséggel mikoron szembeszállt,
Mezételen karddal németekben kaszált.”

Az első strófában az eszmei mondanivalót adja meg — Zrínyi jelszava éled fel benne :
Sors bona, nihil aliud —

„Világi szerencse, hogy csak mulandóság.”

A második megjelöli a tartalmat :

„Mely becsületük volt! — nagyon fohászknak,
Mi oka, hogy most nincs, azon sópánknak.”

A továbbiakban aztán a kifejtett módon elmondja, mi volt, most mi van és miért, és figyelmeztet, milyen igazságtalan és mennyire veszélyes a hadseregben ez az állapot. A politikai tudatosság előrelátóvá, vátesszé teszi.

Anélkül, hogy nyíltan kimondaná, sejteti a szabadságharc bukását.

Az erdélyi—kelet-magyarországi típushoz tartozik a „Szegénylegények éneke”.²² Hovatartozását nemcsak pontos utalásai döntik el, — minden országrész közül Erdélyről beszél a legmelegebben : „kincses Erdély”, és Esze Tamást emlegeti két ízben — nemcsak kifejezései, hanem ritmusa is : a kanásztánc.

Erről a versről így ír Vargyas :

„Van aztán egy olyan szélső esete is a szótagszám—ingadozásnak, mely inkább csak a történeti anyagból mutatható ki, amikor tízre szűkül le a szótagszám, két, 4 + 1-es félsorral. Ez a 13-asnak egyik változata, legszebb példája a „Tyukodi-nóta” amelyben magában is váltakozik a 10-es 13-assal.”²³

Ez a végtelenen lassuló sorfajta, olyan tömpa, fáradt fájdalmat intonál a hallgatóban, mint ami a verset megteremtette. Valami keménység mégis marad benne. A kanásztánc-formán túl — amely a rövid, gondolatritmikus alakulatot is magával hozza s a strófa végén mintegy megtorpan —, túl a kanásztánc-formán roko nságban érzem az első két sort Kecskeméti Vég Mihály LV. Psalmusával.

Mert ezeket a sorokat lehet így is ritmizálni :

„/ . . . / - / . . . / - . /
Mely dolog /bizony/ meg is lett /volna/
/ . . . / - / . . . / - . /
Magyaror/szágot /megnyertük/ volna.”

Kecskeméti vég zsolttára :

/ . . . / - / . . . / - . /
Hogyha én/nékem /szárnyam lett /volna/
/ . . . / - / . . . / - . /
Mint az ga/lamb el/repültem /volna/

A ritmus rokonságán túl (gagliarda, huszita örökség),²⁴ a hangnemben feltétlenül fedezhető fel hasonlóság. A régi protestáns költészetnek itt is rokonára bukkantunk tehát, csak hogy ez a rokonság másik, sokkal régebbi, plebejus-demokratikus, harcos ágára mutat.

Akár igaz ez a rokonság a gagliardával, akár nem, a hangnem, az ének művészi megformálása és gondolkodása is merőben más, harcosabb, keményebb a magyarországinál. Akkor is, ha a tetőponthoz képest hanyatlást látunk itt, és ha nem is visszatérést, de hasonlóságot e költészet korábbi fokához.

Mondanivaló és hangulat megnyilvánul a vers szerkezetében. Minden strófát súlyossá tesz, és a strófák között ritmust teremt pointirozottsága. Ugyanis minden strófa világosan két részre oszlik. Az ismertetett első két sor után változik, meggyorsul a ritmus, majd a negyedik, ötödik, hatodik sor újra érdekes ritmikai és verselési képletet ad. Egyetlen sor osztódott három részre itt, két belső rím segítségével. A rekonstruált teljes sor legtöbbször szabályosan rímel a megelőző hárommal, de, minthogy egy páros rím került eleje, visszatérő rímnek hat. Erősíti ezt a hatást az is, hogy az utolsó — ölelkező — rímpár hasonló szó szerkezet végén áll.

Az utolsó három sor, a maga ráütő jellegével, a tartalomban is a kinyilatkoztatás, felelet, bizonyoságtétel vagy tanulság — sokszor irónikus tanulság — kifejezője.

²² Keletkezéséről szerzőjéről l. : Esze Tamás : Két szegénylegény egymással való beszélgetése. It. . 1949. 254—262. l.

²³ l. m. 88. l.

²⁴ Kardos Tibor : Huszita típusú kantilénáink ITK. 1953. 1—4. 81—96. l.

De vajjon ki volt mind Bécs aljáig,
Ki nyargalódzott Ausztriáig?
Szegénylegény, nem úr lova, futott mindaddig!
Nosza vitéz,
No kardra kéz,
Légy hű halálig!

A hosszú sor előkészített a következő rövidebbre, hatásossá, kívánatosá tette ezt a nyomatékot.

A magyarországi szegénylegényekben a két szegénylegény — *panasz* *codik* egymásnak. Ez a vers is panasz — hasonló körülmények indították, de nem *panasz* *codik*, hanem *panasz* *tesz* a fejedelménél:

„Vajjon vagyon-é hírével a méltóságnak,
Hogy sok vitézek
Próbált legények
Rossz becsben vannak?”

És, mint a panaszosok szokták, érvel, bizonyít a maga igaza mellett. A szabadságharc legjobb katonái a szegénylegények voltak, nem a nemes úrfiak, nem érdemlik meg a szegénylegények, hogy háttérbe szorítsák őket. Bizonyítékul csatákat és embereket sorakoztat fel: hol és kik voltak igazi katonák, kik fordították jóra a csaták sorsát?

És itt újból feltűnik az ismert motívum, az *országjárás*. Csakhogy a tárgy, a vers hangulata ezt a kifejezési formát is megváltoztatta.

Nem játékos, tréfás, nem táncoló országjárás ez: az egyszerű tényeket sorolja fel, krónika módjára, pontosan, de nem válik tárgyilagossá: erőt ad az igazságnak, mondatait forró-*sítja* a művészi megformálás. Nem vesztek ki belőle a népköltészet kifejezésbeli sajátosságai sem:

„Egy szegénylegény, mint egy merő fát,
A földre leejté kardra nőtt karját.”

Most azonban nem ez a legjellemzőbb: agitáló, politikus verset találtunk a népdal köntösében, amely a krónikásénekek, a históriák utódja is egyben, egy másik véglet, amelyben a nép felemelte fejét, és a maga nyelvén, szólal meg, amikor a maga sorsát, a maga helyét végre tiszta szemmel látván, szembenállását kifejezi.

Foglaljuk össze még egyszer elemzésünk tanulságait.

A kuruc kor költészete a korábbi magyar költészet különböző ágaiból alakult ki. Fejlődését részben ez az alap, részben az alakító személye és politikai tudata meg a kor eszmei, hangulati tendenciái szabták meg.

A kor költészete azokban a versekben éri el tetőpontját, melyekben a *politikai tudatos-ság* a legmagasabb fokú, amelyek a *nép hangján* szólalnak meg.

A lírai kifejezés gazdag, fejlett formáit bontakoztatja ki; a népdal stílusát, képeit, fordulatait legtisztább ritmusképleteket, zeneiség, játékoság foglalja méltó keretbe.

A szabadságharc lényege, koronkénti jellegzetessége híven tükröződik költészetében. Mi volt a céljuk ezeknek az elemzéseknek? A versolvasó ember kíváncsi arra, miért szép a vers, amit elolvasott, és aki a régi versekkel foglalkozik, még inkább éles füllel figyel azokra az apró rezzenésekre, amelyekkel érkei e régi versek rejtett szépségeire reagálnak.

Rejtett szépségekről beszélék, mert fülünk már harsányabb, gazdagabb költőiséghez szokott, s e régi versek igazi örömet csak elmélyültebb olvasónak adnak. És érdemes ilyen olvasónak lenni. Hiszen a kuruc versek elemei lépten-nyomon, hol erősebben, hol gyengébben át- meg átszövik az egész későbbi magyar költészetet, és Csokonai, Kölcsey, Reviczky, Ady Endre és József Attila közvetlenül is visszanyúlnak hozzá.

A kifejezés gazdag kincsesháza ez, ahonnan bizvást gazdagodhat mai költészetünk is.